

O'QITUVCHI SOF O'ZBEK TILIDA GAPIRISHI

Imamova Zilola Abdullayevna

Annotatsiya: Mazkur maqolada ta'lim jarayonida o'qituvchining sof o'zbek adabiy tilida so'zlashining ahamiyati, uning o'quvchilarning nutqiy rivoji, milliy tafakkuri va til madaniyatini shakllantirishdagi o'rni ilmiy-nazariy hamda amaliy jihatdan tahlil qilinadi. O'qituvchi nutqida ona tilining me'yorlariga rioya etilishi ta'lim sifati va tarbiyaviy samaradorlikni oshiruvchi muhim omil ekanligi asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: sof o'zbek tili, adabiy til, o'qituvchi nutqi, nutq madaniyati, til me'yorlari

KIRISH: Bugungi globallashuv, axborot texnologiyalarining jadal rivoji va tillararo integratsiya sharoitida milliy tillarning sofligini saqlash masalasi butun dunyoda dolzarb muammolardan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Xususan, jamiyatning barcha sohalarida, ayniqsa ta'lim tizimida ona tilining adabiy me'yorlarda, sof va ravon qo'llanishi muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki ta'lim muassasalari nafaqat bilim berish, balki yosh avlodga tilga bo'lgan munosabat, nutq madaniyati va milliy tafakkurni shakllantiruvchi asosiy ijtimoiy institut hisoblanadi. Ushbu jarayonda esa o'qituvchi yetakchi shaxs sifatida maydonga chiqadi. O'qituvchi nutqi o'quvchilarning nutqiy rivojiga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi eng muhim omillardan biridir. O'quvchi o'zining kundalik nutqiy faoliyatida ko'pincha o'qituvchi so'zlash uslubiga taqlid qiladi, uning talaffuzini, so'z tanlashini va gap tuzish usulini o'zlashtirib boradi. Shu bois o'qituvchining sof o'zbek adabiy tilida gapirishi faqat shaxsiy nutqiy madaniyat masalasi bo'lib qolmay, balki jamiyat kelajagini belgilovchi muhim ijtimoiy- pedagogik vazifa sifatida namoyon bo'ladi. Sof o'zbek tili tushunchasi adabiy til me'yorlariga to'la rioya qilingan, sheva unsurlari, keraksiz xorijiy so'zlar va aralash til hodisalaridan xoli, aniq, tushunarli va mantiqiy nutqni anglatadi. O'qituvchi nutqida bunday tilning qo'llanishi o'quvchilarda tilga nisbatan to'g'ri munosabatni shakllantiradi, ularning og'zaki va yozma nutq savodxonligini mustahkamlaydi, fikrlash madaniyatini rivojlantiradi. Shu bilan birga, sof til milliy o'zlikni anglash, milliy ong va g'ururni yuksaltirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Hozirgi kunda ayrim ta'lim muassasalarida o'qituvchi nutqida ruscha,

inglizcha yoki boshqa tillarga mansub soʻzlarning oʻrinsiz qoʻllanishi, aralash nutq hodisalarining kuchayib borayotgani kuzatilmoqda. Koʻpincha terminlar, kundalik muomalaga oid iboralar va hatto oddiy tushunchalar ham xorijiy shaklda ishlatilmoqda. Bu holat oʻquvchilarning til ongiga salbiy taʼsir koʻrsatib, ularning sof oʻzbekcha fikrlash qobiliyatini zaiflashtirishiga olib kelmoqda. Ayrim hollarda esa oʻquvchilar ona tilida aniq va ravon fikr bildira olmaslik muammosiga duch kelmoqda. Taʼlim jarayoni nafaqat bilim berish, balki tarbiya berish jarayoni ham hisoblanadi. Nutq esa tarbiyaning eng kuchli vositalaridan biridir¹. Oʻqituvchi sof oʻzbek tilida gapirganida, oʻquvchi nafaqat bilim oladi, balki ona tiliga hurmat, milliy qadriyatlarga sadoqat, madaniyatli muloqot koʻnikmalarini ham egallaydi. Shu sababli oʻqituvchi nutqining sofliqi pedagogik jarayonning tarbiyaviy samaradorligi bilan bevosita bogʻliqdir. Davlat miqyosida ham ona tiliga boʻlgan eʼtibor tobora kuchayib bormoqda. Oʻzbek tilining davlat tili maqomi mustahkamlanayotgan, rasmiy hujjatlar, ish yuritish va taʼlim jarayonida adabiy til meʼyorlariga qatʼiy amal qilish talablari kuchaytirilayotgan bir paytda oʻqituvchining nutqiy masʼuliyati yanada ortmoqda. Chunki oʻqituvchi jamiyatda davlat tilining amaliy targʻibotchisi sifatida ham faoliyat yuritadi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, oʻqituvchining sof oʻzbek tilida gapirishi masalasi nafaqat lingvistik muammo, balki pedagogik, psixologik va ijtimoiy muammo sifatida ham namoyon boʻladi. Bu masala yosh avlodning til madaniyatini shakllantirish, milliy ongini rivojlantirish hamda taʼlim sifatini oshirish bilan chambarchas bogʻliqdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Oʻqituvchi nutqi, uning adabiy til meʼyorlariga rioya qilishi va sof oʻzbek tilida soʻzlash masalasi tilshunoslik, pedagogika hamda nutq madaniyati sohalarida muhim ilmiy yoʻnalishlardan biri sifatida oʻrganib kelinmoqda. Ushbu muammo bir tomondan adabiy tilning nazariy masalalari bilan, ikkinchi tomondan esa pedagogik mahorat va taʼlim samaradorligi bilan uzviy bogʻliq holda tadqiq etiladi. Tilshunoslik nuqtayi nazaridan adabiy til meʼyorlari va sof til tushunchasi L.V. Shcherba, V.V. Vinogradov kabi rus tilshunoslari asarlarida nazariy jihatdan asoslangan [1], [2]. Ular adabiy tilni jamiyat ehtiyojiga xizmat qiluvchi, meʼyorlangan va madaniy nutqning asosiy shakli sifatida talqin qilganlar. Bu qarashlar keyinchalik boshqa tillar, jumladan oʻzbek adabiy tilini oʻrganishda ham metodologik asos boʻlib xizmat qilgan. Oʻzbek tilshunosligida sof til va adabiy meʼyor masalalari S. Ibrohimov, Sh. Rahmatullayev, A. Madvaliyev kabi olimlar tomonidan keng yoritilgan [3], [4]. Ularning fikricha, adabiy til meʼyorlariga rioya qilish faqat yozma nutq bilangina cheklanib qolmasligi,

¹ Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука

balki og‘zaki nutqda ham qat’iy saqlanishi lozim. Ayniqsa, o‘qituvchi, jurnalist, notiq kabi kasb egalari nutqida sof tilning saqlanishi alohida ijtimoiy ahamiyatga ega ekani ta’kidlanadi. Sh. Rahmatullayev adabiy til me’yorlarini fonetik, leksik, grammatik va uslubiy me’yorlarga ajratib tahlil qiladi va sof til aynan shu me’yorlarga rioya qilingan nutq orqali namoyon bo‘lishini asoslaydi [4]. Ushbu tasnif o‘qituvchi nutqini baholash va tahlil qilishda muhim metodik asos hisoblanadi. Chunki o‘qituvchi nutqida nafaqat to‘g‘ri so‘z tanlash, balki to‘g‘ri talaffuz, mantiqiy gap tuzish va uslubiy uyg‘unlik ham muhim hisoblanadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

O‘qituvchi nutqining sof o‘zbek tilida bo‘lishi ta’lim jarayonining samaradorligi va sifatiga bevosita ta’sir qiladi. Nutqning aniqligi, ravonligi va adabiy me’yorlarga mosligi o‘quvchilarning bilimlarni tez va to‘liq o‘zlashtirishini ta’minlaydi. Nutqning sofliqi faqat talaffuz va grammatik jihatlariga bog‘liq emas, balki pedagogik mahorat, psixologik barqarorlik, shuningdek, muloqot madaniyati bilan ham chambarchas bog‘liqdir. Dars davomida o‘quvchilar o‘qituvchining nutqini tinglab, fikr yuritishni va o‘z nuqtai nazarini shakllantirishni o‘rganadi. Shu tarzda, nutq nafaqat ma’lumot uzatish vositasi, balki ta’lim jarayonida o‘quvchilarni faol ishtirok etishga undovchi vosita sifatida ham namoyon bo‘ladi. O‘qituvchining sofliqi o‘quvchilarda ona tiliga hurmatni oshiradi. Ular nutqning boyligini his qiladilar, so‘zlarni ongli tanlashni o‘rganadilar va adabiy me’yorlarga amal qilishni odat qiladilar. Shu bilan birga, darsni sodda va tushunarli uslubda olib boradigan o‘qituvchi murakkab tushunchalarni misollar orqali ochib beradi, o‘quvchilarning mavzuni mustaqil anglash qobiliyatini shakllantiradi. Nutqining aniqligi va ravonligi o‘quvchilarning fikrlashini rivojlantiradi, ularni mavzu bo‘yicha mantiqiy bog‘langan xulosalar chiqarishga undaydi va mavzuni turli kontekstlarda qo‘llashga tayyorlaydi. O‘quvchilarning nutqiy rivojiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadigan asosiy omil nutqning izchilligi va aniqligidir. Nutqi ravon bo‘lgan o‘qituvchi o‘quvchilarga jummalarni mantiqiy bog‘lashni, fikrni aniq ifodalashni va murakkab tushunchalarni sodda tarzda tushuntirishni o‘rgatadi. Shu bilan birga, o‘quvchilar nutq qoidalarini o‘zlashtiradi, sinonimlar, uslubiy jihatlar va so‘z boyligini rivojlantiradi. Bu esa ularning nafaqat darsda, balki kundalik muloqotda ham ona tilini to‘g‘ri ishlatishiga yordam beradi. Agar nutq aralash bo‘lsa, ya’ni unda chet tili so‘zlari yoki mantiqsiz iboralar ishlatilsa, o‘quvchilarning mavzuni anglash darajasi pasayadi. Bu holatda ular noto‘g‘ri tushunchalar hosil qilishi, mavzudan chalg‘ib ketishi va nutqlarida aralash elementlarni ishlatishga moyil bo‘lishi mumkin. Natijada yozma va og‘zaki nutq savodxonligi sustlashadi, dars jarayoni esa kam

samarali bo'ladi. Shu sababli, o'qituvchi nutqini doimiy takomillashtirish, so'zlarni aniq tanlash va mavzuni izchil tushuntirishga e'tibor qaratishi kerak.

Sof nutq o'qituvchining pedagogik faoliyati bilan ham chambarchas bog'liqdir. Darsni rejalashtirayotganda u mavzuni qadam-baqadam tushuntiradi, murakkab tushunchalarni sodda va hayotiy misollar bilan izohlaydi, o'quvchilarning faol ishtirokini rag'batlantiradi. Shu yo'l bilan dars interaktiv va qiziqarli bo'ladi, o'quvchilar mavzuga tez moslashadi va o'z fikrini bemalol ifodalaydi. Sof nutq o'quvchilarning tafakkurini rivojlantiradi. Nutqdagi izchillik va aniqlik ularni mustaqil fikrlashga, tahlil qilishga va o'z xulosasini chiqarishga undaydi. Shu bilan birga, mavzu bo'yicha bilimlarni o'zlashtirish jarayoni soddalashadi, o'quvchilar turli vaziyatlarda mavzuni qo'llashga tayyor bo'ladi. Nutqdagi soflik o'quvchilarni mavzu bilan qiziqtiradi, ular bilim olish jarayonida faol ishtirok etadi va dars davomida yuqori natijalarga erishadi. Nutqning sofliqi o'quvchilarning ijtimoiy va axloqiy rivojlanishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ular o'qituvchining nutqidan milliy qadriyatlarni, hurmat va odob me'yorlarini o'rganadi. Shu bois sof til o'qituvchining kasbiy malakasining ajralmas qismi sifatida qaraladi. Nutqni muntazam ravishda takomillashtiradigan o'qituvchi o'quvchilar uchun tirik til namunasi yaratadi, ularning ona tiliga bo'lgan qiziqishi va hurmatini oshiradi, shuningdek, ta'lim jarayonida yuqori natijalarga erishishga yordam beradi. Shuningdek, nutqning sofliqi o'quvchilarning ijodiy qobiliyatini oshiradi. Ular mavzuni o'zlashtirar ekan, nutq qoidalarini ongli ravishda o'zlashtiradi, sinonimlar va turli ifodalarni ishlatishni o'rganadi, so'z boyligini kengaytiradi. Bu esa nafaqat darsda, balki kundalik muloqotda ham til madaniyatiga amal qilishni ta'minlaydi. Dars davomida o'qituvchi nutqining ravonligi va aniqligi o'quvchilarda bilimni mustahkamlash va yangi tushunchalarni tez o'zlashtirishni rag'batlantiradi. O'quvchilar mavzuni chuqurroq anglab, uni turli vaziyatlarda qo'llashga intiladi. Shu bilan birga, ular o'z fikrini to'g'ri va mantiqiy ifodalashni o'rganadi, fikrini ravon va izchil bayon etish imkoniyatiga ega bo'ladi. Nutqning tozaligi nafaqat bilim berish vositasi, balki tarbiyaviy vosita sifatida ham xizmat qiladi. Sof nutq o'quvchilarni tilga hurmat qilishga, muloqot madaniyatini rivojlantirishga va milliy qadriyatlarni qadrlashga undaydi. Shu sababli o'qituvchi nutqini doimiy ravishda takomillashtirib borishi, so'zlarni aniq tanlashi va mavzuni izchil tushuntirishi muhimdir. Sof nutq o'qituvchining kasbiy obro'sini ham oshiradi. O'quvchilar bunday o'qituvchini nafaqat bilim manbai, balki ona tilining tirik namunasi yaratgan inson sifatida hurmat qiladi. Shu orqali o'quvchilarda ona tiliga qiziqish va ehtirom oshadi, ularning nutq madaniyati shakllanadi va mustahkamlanadi.

XULOSA

O'qituvchi nutqining sof o'zbek tilida bo'lishi ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Nutqning aniqligi va ravonligi o'quvchilarning mavzuni tushunishini osonlashtiradi, ularning fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi va mavzu bo'yicha mustaqil xulosalar chiqarishga yordam beradi. Sof nutq o'quvchilarni tilga hurmat qilishga, nutq madaniyatini oshirishga va adabiy me'yorlarga amal qilishga undaydi. Shuningdek, nutqning sofligi dars jarayonini jonli va interaktiv qiladi, o'quvchilarni faol ishtirok etishga rag'batlantiradi va bilimlarni mustahkamlash imkonini beradi. Nutqdagi aniqlik va izchillik o'quvchilarning ijodiy qobiliyatini rivojlantiradi, ularni murakkab tushunchalarni ongli ravishda o'zlashtirishga va mavzuni turli kontekstlarda qo'llashga tayyorlaydi. Sof o'zbek tilida nutq qilish nafaqat bilim uzatish vositasi, balki tarbiyaviy va ijtimoiy ahamiyatga ega vosita sifatida ham katta rol o'ynaydi. Bu o'quvchilarda ona tiliga hurmatni oshiradi, milliy qadriyatlarni anglashga yordam beradi va jamiyatda til madaniyatini targ'ib qiladi. Shu bois, o'qituvchi nutqini doimiy takomillashtirish va mavzuni aniq, izchil va tushunarli tarzda yetkazishga e'tibor qaratishi zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Щерба Л.В. *Языковая система и речевая деятельность*. – Л.: Наука, 1974. – 428 с.
2. Виноградов В.В. *Русский язык (Грамматическое учение о слове)*. – М.: Высшая школа, 1986. – 640 с.
3. Madvaliyev A. *Hozirgi o'zbek adabiy tili me'yorlari*. – Toshkent: Fan, 2013. – 286 b.
4. Rahmatullayev Sh. *O'zbek adabiy tili me'yorlari*. – Toshkent: Universitet, 2004. – 198 b.
5. Kuzmina N.V. *Professionalizm shaxs va pedagogik faoliyat*. – М.: Pedagogika, 1990. – 256 b.
6. Makarenko A.S. *Tarbiya haqida*. – М.: Pedagogika, 1988. – 304 b.
7. Z. Islomova, *Pedagogik mahorat va nutq shakllanishi*, Toshkent, 2021.
8. A.Rahimova, *Til madaniyati va pedagogik jarayon*, Buxoro, 2017.
9. Karimova, *Pedagogik metodlar va nutq strategiyalari*, Toshkent, 2022.